

1912. – Кн. 1. – С. 165–184; *Він же*. Летописный Дорогожич. К вопросу о давнишних киевских пригородных укреплениях // *Воен.-историч. вестник*. – 1913. – Кн. 4. – С. 25–49 і видана окремою брошурою 1914 р.

⁴ *Воен.-историч. вестник*. – 1911. – № 7–8. – С. 43–57; 1911. – № 9–10. – С. 25–47; 1912. – Кн. 1. – С. 61–75; 1913. – Кн. 3. – С. 45–57; 1913. – Кн. 4. – С. 51–67.

⁵ *Воен.-историч. вестник*. – 1910. – № 9–10. – С. 35–48.

⁶ ЦДАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 51, арк. 32–32 зв.

⁷ Там само, арк. 30 а.

⁸ ЦДАК України, ф. 1196, оп. 1, спр. 32, арк. 18–26 зв.; Архів Воєнно-історичного музею артилерії, інженерних військ і військ зв'язку (Санкт-Петербург) далі – ВІМАІВІВЗ, ф. 11, оп. 95/2, од. зб. 153, арк. 1–29.

⁹ ЦДАК України, ф. 1196, оп. 1, спр. 5, арк. 7.

¹⁰ Детально про археологічні дослідження Київського відділу Воєнно-історичного товариства в с. Білгородці див.: *Климова К.* За білгородськими валами // *Старожитності*

¹¹ Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 2, № 84, арк. 1 зв.

¹² ЦДАК України, ф. 1196, оп. 1, спр. 33, арк. 25.

¹³ *Мовчан І. І.* Давньокієвська околиця. – К., 1993. – С. 159–162.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 4212, арк. 6.

¹⁵ ЦДАК України, ф. 1073, оп. 1, спр. 26, арк. 1 зв.

¹⁶ Там само, ф. 1196, оп. 1, спр. 32, арк. 6–10.

¹⁷ ВІМАІВІВЗ, ф. 11, оп. 95/2, од. зб. 152, арк. 1–17.

¹⁸ ЦДАК України, ф. 1196, оп. 1, спр. 10, арк. 3.

Володимир Якубовський

ДЕЯКІ ІСТОРИОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Серед південно-західних політичних центрів XII – XIII ст. Київської держави важливе значення мала історична Болохівська земля, яка утворилася у верхів'ях річок Південного Бугу і Случа шляхом злиття суміжної території Київського, Галицького і Волинського князівств. На сторінки літописів вона потрапила завдяки болохівським князям, які брали активну участь у міжусобній боротьбі першої половини XIII ст.

Незважаючи на обширні літописні повідомлення та наукові дефініції з історії Болохівської землі, ряд питань її політичного, господарського і духовного розвитку реконструйовано далеко неповно. Ці завдання і сьогодні залишаються актуальними і науково важливими в стародавній історії України.

Серед тих проблем, які порушувалися дослідниками, однією з найскладніших виявилася локалізація населених пунктів, згаданих руським літописцем у 1241 р.

Першим що проблему успішно розв'язав професор Київського університету М. П. Дашкевич. На базі лінгвістичних і топонімічних даних він встановив, що давньоруські городища у селах Губин (Староколятинівський район Хмельницької області) і Кудинка (Летичівський район Хмельницької області) є рештками одноіменних літописних болохівських міст Губина, Деревича і Кудина. Болохівськими містами київський вчений вважає також Божьск, Білобережжя, Дядьків, Сімоць, Чернятин, умісцєвлюючи їх у верхів'ях річок Південного Бугу і Случа, тобто в сучасних межах Житомирської, Хмельницької та Вінницької областей.

Результати своїх досліджень М. П. Дашкевич виклав у проблемній статті “Болоховская земля и ее значение в русской истории” (К., 1878). Нею київський історик заклав підґрунтя історіографії Болохівської землі¹. Це була справді наукова сенсація кінця XIX – початку XX ст., яку фахівці сприйняли спочатку як правдоподібну гіпотезу. Незабаром історична наука відкриття М. П. Дашкевича визнала і поширила у тодішніх виданнях.

Про це свідчать певні епізоди з історії Болохівської землі, висвітлені передусім у монографічних виданнях П. М. Батюшкова². Болохівська земля знайшла місце також у праці Л. Батаровича³ у “Хрестоматии по истории Западной России”⁴ та в археологічних картах В. М. Антоновича⁵ та Ю. І. Сіцінського⁶.

Правда, місцєзнаходження окремих болохівських центрів М. П. Дашкевич визначив на рівні суто теоретичних припущень. Насамперед це стосується міста Божьска, умісцєвленого ним у с. Божиківці без достатніх на те доказів. Його гіпотеза археологічного підтвердження не отримала.

Не можна обійти увагою працю І. С. Винокура та С. К. Гумєнка “Археологічні пам'ятки Хмельниччини” (Кам'янець-Подільський, 1965). Її автори, визнаючи варіант умісцєвлення м. Божьска у с. Божиківці (Деражнянський район Хмельницької області) достовірним, зазначають, що вказаний населений пункт на цьому місці дожив аж до 1512 р. і був спалений кримськими і татарами, після чого життя на ньому більше не відновлювалося⁷. Аналогічної думки дотримувався краєзнавець К. І. Терещук⁸.

Як вважає автор, події 1512 р. пов'язані не з болохівським містом Божьском, а волинським містом Бузьком. На підтвердження звернемося до літописного повідомлення 1512 р.: “В зьто 7020 (1512) Миндикирей Татарин. – не помня, якоже убо дваше мирь прирекь королю, прійде во двадєсять тьсящє і положися межє Буском и Олеском, и отголь распустє загонє своя”. Трохи далі літописець зазначає, що на боротьбу з татарами виступило об'єднане польсько-литовське військо, очолюване Миколою Кам'янецьким і Костянтином Острозьким. “И тако нобьдиша Миндикирєя под Вишневецем надь Горьєно, яко едва самь со малом дружиньє утєчє”⁹. Отже, літописне джерело досить прозоро і зрозуміло розповідає, що татари, грабуючи Україну у 1512 р., дійшли аж до волинських міст Бузька і Олеська, які під цими іменами знаходяться у складі населєнь

пунктів Львівської області й зараз. Отже, криваві події 1512 р. відбулися далеко за межами болохівського міста Божька, існування якого, як знаємо, урвалося в середині XIII ст.¹⁰

Проблема місцезнаходження міста Божька, його історія висвітлені також у декількох статтях автора, які вийшли друком у 60–90-х рр. XX ст. Зокрема, у статті "Пошуки мертвого міста" (Л., 1972) наведено важливі аргументи, які вказують, що місто Божьк знаходилося не у с. Божиківці, а на річці Згар (права притока ріки Південний Буг) в урочищі Город Богів, що поблизу с. Городище Деражнянського району Хмельницької області. Річчи цього городища відповідають статусові невеликого міста з населенням близько 1095, у назві якого утримується стара назва міста, що має місцеве ономастичне коріння¹¹. Аналіз археологічних матеріалів, які у 1968–1972 рр. надійшли з розкопок Згарського городища дають підстави саме його вважати місцем, де колись стояв літописний Божьк¹².

Умісцєвлення літописного городища Божька на річці Згар біля с. Городище вчені визнали як узasadнення відкриття, оперте на серйозну джерельну базу. Одним із тих, хто приєднався до погляду автора, є відомий український археолог І. С. Винокур. В одній із карт його монографії "Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя" (О., 1985) літописне місто Божьк показано біля згаданого с. Городище¹³. Згодом аналогічне місце розташування Божька подає "Український Радянський Енциклопедичний Словник"¹⁴, мистецтвознавець Ю. С. Асєєв, автор альбому "Мистецтво Київської Русі"¹⁵ та ін.

Загадку історію має також місто Болохів. Історик Зотов Р. В. ще у XIX ст., висловив слушне припущення про те, що у XI–XIII ст., було два населених пункти з такою назвою. Один із них, спалений у 1196 р. Давидом Ростиславичем Смоленським, знаходився на Сіверщині, а другий, згідно з його версією, мав би бути десь у самому серці Болохівської землі¹⁶. Місце розташування літописного Болохова М. П. Дашкевич вказує біля с. Борувківці колишнього Новоград-Волинського повіту¹⁷, а М. С. Грушевський, посилаючись на польські джерела, вважає, що міста з такою назвою на Болохівщині не було взагалі¹⁸. Довготривалі пошуки на болохівській території поселення зі старою назвою не виявили. Є, правда, ряд сучасних українських населених пунктів з подібними найменуваннями, але вони виявилися розташованими далеко за межами Болохівської землі. Це, зокрема, на Івано-Франківщині село Болохове Калуського району та місто Болехів в Долинському районі. На Львівщині є села Болехів і Болехівці, що являють сиблятийний варіант імені "Болохів". Село Болеховиці є на Краківщині у Південно-Східній Польщі, їхня історія, звичайно, відрізняється від історії населених пунктів болохівського автономного утворення XII–XIII ст. Щодо етимології назв можна зробити припущення про те, що окремі вихідці з літописної Болохівської землі,

можливо, мали якусь причетність до виникнення топонімії згаданих населених пунктів.

Питання про місцезнаходження м. Болохова розглядалося ще у статтях волинських краєзнавців С. А. Липка і К. І. Терещука. В обох працях, надрукованих у академічних виданнях на початку 70-х рр. XX ст., Любарське городище ототожнюється ними як залишки літописного Болохова¹⁹. Така думка простежується і в монографії І. С. Винокура та П. А. Горішного²⁰. Причому К. І. Терещук стверджував навіть, що окрім Любарського городища, яке б можна пов'язати з містом Болоховим, іншої пам'ятки немовби немає²¹.

З такою версією автор погодитися не може, оскільки вона позбавлена належного джерельного обґрунтування. На нашу думку, на історичне зіставлення з історичним містом Болоховим має право городище біля м. Шепетівки.

У науковій літературі свого часу була поширена думка про те, що ця пам'ятка становить собою рештки літописного міста Ізяслава²². Однак дане припущення науково не підтвердилось. Статтями М. Нікітенка, І. Винокура (у співавторстві з О. Журко та С. Демідюк) закладено новий погляд, згідно з яким територія старого міста (урочище "Рогнеда") сучасного волинського міста Ізяслава в Хмельницькій області і є тим місцем, де колись розташовувався центр літописного Ізяслава²³.

Отже, городище біля м. Шепетівки знову опинилось у статусі безіменного болохівського населеного пункту. Ця обставина дала можливість ідентифікувати його з літописним містом Болоховим. Такий погляд автор висвітлює у декількох статтях, надрукованих у "Наукових працях Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету"²⁴ та у монографії "Скарби Болохівської землі" (2001).

Версія автора забезпечена рядом вагомих доказів. По-перше, укріплений центр біля с. Городище, що на Шепетівщині, маючи площу 3,6 га, майже на півтора гектари більший від Любарського городища. А це є суттєвою ознакою території городищ великих міст. По-друге, дуже важливим є те, що історичний центр, який знаходиться біля с. Городище в Шепетівському районі назвою села засвідчує про присутність там залишків міського поселення (за старим словотвором – "города") оточеного у минулому валами і ровами. По-третє, типові міські ознаки доводять археологічні матеріали, які походять з розкопок городища. Зокрема, там було виявлено 16 ювелірно-художніх скарбів. Тобто їх знайдено стільки, скільки в усіх інших місцях Київської держави разом узятих. Причому поза межами болохівської території знахідки скарбів були пов'язані з містами, окрім яких були князівськими центрами. Окрім того, з городищенської пам'ятки маємо значний відсоток імпортованих речей²⁵, що виокремлює її не тільки серед болохівських поселень, але й серед таких великих княжих центрів, як Галич, Переяслав і Чернігів. Таку насиченість імпортом можна, звичайно, тлумачити самим розташу-

III. Джерелознавчі галузі знань

ванням поселення на торговельному шляху Київ – Галич – Західна Європа. Але можливе інше пояснення: така концентрація дорогих і вибагливих речей у великій кількості притаманна князівським містам. Володіти ними міг або сам князь, або представники його найближчого оточення. По-четверте, найсуттєвішим підтверджувальним аргументом є літописна стаття від 1150 р., яка засвідчує умісцєвлення Болохова на транзитній торговельній дорозі²⁶. Про присутність у цьому поселенні владної особи свідчать ще чотири давньоруські печатки, якими скріплювали листи²⁷. Вони слугують доказом того, що персона, яка відправляла запечатані документи, мала владу і постійно проживала у цьому населеному пункті. Ці аргументи свідчать, що городище під Шепетівкою є не рядовим поселенням, а залишками великого міста, згаданого давньоукраїнським літописцем у 1150 р. Ім'я його, на думку автора, – Болохів.

Звичайно ж, цим оглядом не вичерпується проблематика місцезнаходження літописних болохівських населених центрів, але з одного того, що вже викладено, бачимо, наскільки вона є непроста і потребує подальших досліджень. Наприклад, серйозної перевірки потребують висновки К. І. Терещука щодо умісцєвлення літописного болохівського міста Кобуд на території старокосятинського замку Хмельницької області²⁸. Широкомасштабні археологічні роботи, які хоча не обов'язково провести у замку, актуальні як в історіографічному, так і культурологічному аспектах.

Із локалізацією болохівських населених пунктів зливається проблема визначення кордонів Болохівської землі. У цьому контексті питання про болохівські рубежі загалом уже вирішено давно і докладно М. П. Дашкевичем, і тут можливі лише певні доповнення та доопрацювання. Першим, у плані уточнень, це завдання намагався вирішити К. І. Терещук, який накреслив ескіз північної лінії кордону. Направовання М. П. Дашкевича і К. І. Терещука про болохівські кордони знайшли дальший розвиток у дослідженнях автора, який вніс поправки до деяких аспектів проблеми. Він, зокрема, вважає, що лінія кордону на півночі і лівнічному заході проходила північніше літописних міст Тихомль – Болохів – Полонне – Деревич, з південна – вздовж басейнів річок Вовка, Згара і Згарка у напрямку до сучасного м. Літнина Вінницької області²⁹.

Інший важливий комплекс проблем в історіографії пов'язаний із з'ясуванням питання походження земель і князів болохівської автономії. У ньому виразно проглядають два аспекти. Першим є питання про автохтонність князів, яких літописець записав в історію минувшини безіменними, узагальнено називаючи їх "болохівськими".

Питання про походження князів породило гостру наукову дискусію. Так, одна частина дослідників (М. Дашкевич, І. Каманін і М. Молчанівський) висловили погляд про те, що болохівська верхівка є виборними місцевими князями³⁰. Друга група істориків виступила проти східно-

слов'янського походження князів, вважаючи болохівських володарів і все населення Болохівщини румунам.

Першим гіпотезу про румун-волохів запровадив до наукового обігу А. С. Петрушевич. Довільно коментуючи літописну назву "Болохово", яка, на його думку, немов би походить від слова "волох" (румун). А. С. Петрушевич стверджував що болохівська територія є районом волоських поселенців, які емігрували сюди в часи розпаду Давньоукраїнської держави³¹. Цю думку визнав і доповнив український історик І. А. Лінниченко³².

У 70-х рр. XX ст. призабуту гіпотезу відродили румунські вчені. Так, в одній із праць, присвячених розселенню румунів східніше Карпат, Віктор Спіней висунав припущення, що наукові матеріали, досліджені у свій час радянськими археологами на болохівській території немовби не можуть служити доказами східнослов'янської належності болохівського населення³³. Зі справедливою критикою цієї гіпотези у свій час виступав М. П. Дашкевич³⁴, аналогічні міркування присутні у працях Б. О. Тимошука³⁵ і автора³⁶.

По іншому трактували питання про походження князів дослідники М. Любавський, Р. Зотов та Н. Квашін-Самарін. У їхніх працях болохівська правляча верхівка походить з родоводу Рюриковичів. Згідно з їхніми уявленнями, болохівські князі були нащадками Ігоря Святославовича Сіверського. Удільні землі в означеному районі вони отримали від свого чернігівського родича Всеволода Черемного, який у середині XII ст. утримував владу київського князя³⁷. Прихильником цієї версії є також радянський історик В. В. Мавродін³⁸.

На думку автора, версія останньої групи дослідників найбільшяча до історичної правди. Вона узгоджується з літописним повідомленням від 1235 р., згідно з яким чернігівські Ольговичі називали болохівських князів своїми братами³⁹. Цю версію підтверджують знахідки трьох пернів-печаток зі скарбу, виявленого у 1970 р. на території літописного м. Божьє. Серцевиною династичних знаків, зображених на шитках пернів вказаного скарбу, є фамільний герб чернігівських князів у вигляді двозубця. Дослідженнями встановлено, що такими гербами володів рід Олега-Михайла Святославича, а внукам або правнукам його, що тримали м. Божьє, належали перні-печатки⁴⁰. Ці питання присутні в інших працях, присвячених матеріальній та духовній культурі болохівської автономії⁴¹.

Зі сказаного вище випливає, що болохівські князі склали гілку давньоукраїнських князів з роду Чернігівських Ольговичів. Порубіжні землі Київського, Волінського і Галицького князівств дісталися їм десь наприкінці XII ст. від чернігівських родичів, коли ті мали в своїх руках київську князівську владу. Імена князів історія забула, через що літописець називає їх збірним іменем – болохівські, як наприклад, інших дрібних феодалів того часу – муромських, козельських, задніпровських та ін. Географічна область верхів'їв річок П. Бугу і Случа, якою у XII–XIII ст. володіли болохівські князі,

була невід'ємною частиною земель Київської Русі. Досліджуючи болохівські пам'ятки, автор дійшов висновку, що типово руські історико-культурні риси, пригамані скарбам та всій матеріальній і духовній культурі Болохівської землі, свідчать про заселення цього регіону давньоруськими людьми. Наявність у матеріалах розкопок значної кількості загнотокінцевих півторавитлових дрютяних підвісок, які є виразною стовизначальною ознакою, вказують, що основну масу болохівського населення склали давні українці, нащадки східнослов'янського літописного племінного об'єднання деревлян. На думку автора, нащадки проживали, головним чином, у північній частині Болохівщини, а в південній – нащадки уличів⁴².

У вітчизняній історичній науці сформувалася думка про те, що у руські поглиблені процеси феодалізації, які мали місце у житті Давньоруської держави XII–XIII ст. разом з іншими історико-політичними утвореннями, виокремилася і болохівська автономія. Це – порівняно пізній новоутвір, а не прояв далекої традиції. На думку автора, цілком безнадійна справа шукати корені цього історичного явища, скажімо, у племінних державних структурах, або ж у порівняно складній системі князівських вотчин. Болохівська земля не стає в ряд ані з такими поняттями, як “уличі”, “волинські”, “древляни”, “поляни” ані з такими, як князівства Волинське, Тербовляньське, Переяславське, Звенигородське і т. д.

Очевидним є і те, що Болохівська земля виникла не раптово, не відразу і не на порожньому місці, її поява визначається рядом об'єктивних причин. Вважаємо, що значна віддаленість цього регіону, слабка васальна залежність від адміністративно-політичного центру Київської Русі та політичний занепад Києва і є тими головними чинниками, які призвели до політичного відокремлення та утворення Болохівської землі. До них слід додати ще, наявність агресивних сусідів – галицьких бояр, які у XIII ст. разом з болохівцями активно відстоювали свою незалежність. І, нарешті, не останню роль відіграли сили, які скористалися політичною обстановкою. Такими, судячи з джерел, були дрібні феодалі – вихідці з Чернігівської землі. Літописець називає їх болохівськими князями.

Мабуть, не зайвим буде нагадати, що нині в історіографії всупереч фактологічній базі, появилася дивний модус, згідно з яким чи не кожний автор вважає за належне пропагувати будь-які домисли, не обтяжуючи себе аргументами та ігноруючи всі інші версії на що тему, незалежно від їх наукової чи політичної ваги. Сказане у повній мірі торкається “історичних новацій” викладача Хмельницького інституту бізнесу О. І. Журка, який пішов цим шляхом. З його легкої руки, – руки наукового редактора, – вийшов у світ збірник наукових праць “Болохівщина: земля і люди” (2000), в якому термін “Болохівщина” і самий зміст болохівського історико-політичного утворення висвітлюються спотворено⁴³. Так, замість об'єктивного відображення суті болохівської

автономії в українській історії, О. І. Журко зробив спробу переорієнтувати усталені історіографічні положення щодо територіально-географічних меж та хронології Болохівської землі. Причому, проводячи ревізію положення про територію болохівської території. О. І. Журко сам, мабуть, того не усвідомлюючи, зачислив себе до прихильників теорії неслов'янського походження Болохівської землі. Його міркування, дуже близько нагадують румунофільську теорію професора Яського університету Олександра Болдура, який у своїй “Історії Транснестри”, оприлюдненій ним у 1942 р., зазначає, що болохівці-румуни, проживаючи до 1257 р. у межиріччі Дністра і Бугу, згодом заснували молдавське князівство і розселилися на території Польщі та Галичини⁴⁴.

О. І. Журко, як і О. Болдур, знаходить “джерсла” болохівської історії аж у Турово-Пинщині та в Галичині⁴⁵. З подані О. І. Журка, у статусі “болохівців” виявилися нащадки князів Острозьких і, навіть, наші сучасники з Тернопільщини. Таким “болохівцем”, наприклад, став В. А. Петринюк з Лановецького району Тернопільської області, нарис про творчий шлях якого подано у збірнику під назвою “Василь Петринюк – Герой України, хлібороб від Бога з Болохівщини”.

До цих праць слід додати ще й інші, серед яких згадаємо лише “Інвентар Острозьких володінь 1620 р. – фундаментальне джерело з історії Болохівщини”. На думку О. І. Журка, вона також є типовим джерелом з історії Болохівської землі⁴⁶. Ці та інші оприлюднені повідомлення наповнюють розділи, назви яких: “Болохівська Русь”, “Болохівщина в контексті історії Волині і Поділля”, “Роде наш красний... Болохівський” тощо. Причому історичну Болохівську землю редактор зазначеного збірника вважає державно-політичним об'єднанням літописних дубів-волинців⁴⁷.

Як бачимо, тематичну спрямованість розділів сформовано з далеким прицлом на висновки. Його матеріали мають перекопати читачів що болохівська історія у часовому вивірі заходить аж у сьогодення, а південна лінія кордонів Болохівської землі тягнулася у Придністров'ї.

Спроба зістарити історію Болохівської землі, є некоректною, оскільки вона суперечить літописним даним, які визначають хронологію болохівської автономії виключно в межах з 1150 по 1257рр. Не сумнієм з джерелами є і погляд про південні кордони цього політичного утворення. Йому суперечать літописні та археологічні джерела.

Останні свідчать, що руїни болохівських літописних городищ багатодольної будови з трьома і більше лініями фортифікаційних споруд компактно групою зосереджуються тільки у верхів'ях річок Південного Бугу і С.луча. Південніше ліній розташування м. Хмельницького, селищ Вовковинці і Літин городищ XII–XIII ст. із такою плановою схемою нема. Ця характерна ознака і лежить в основі визначення кордонів Болохівської землі на півдні. На що характерну ознаку в свій час вказував також відомий авторитет П. О. Раппопорт в одній із робіт⁴⁸.

Було б невірним також сприймати термін “Болохівська Русь” як історичну дефініцію, бо він не фігурує ані в літописах, ані в літературній традиції. Через це його не можна розглядати, наприклад, у значенні етноніма чи політоніма, або ж як вказівку на соціальний зміст якогось явища. У сучасну літературу його ввів О. І. Журко і навряд чи сьогодні ми відгадаємо, що саме вкладав в зміст цього терміну його творець. Аналогічної оцінки заслуговують і такі його “неологізми” як “боохівці-острозькі”, “нащадки болохівців... князі Острозькі” тощо⁴⁹. Загалом же, наведені вище факти не викликають сумніву в тому, що міркування, висловлені О. І. Журком, як і сама структура збірника “Болохівщина: земля і люди” швидше всього нагадують історіографічний курйоз в історіографії проблеми.

Окремого розгляду потребує проблема історичної долі Болохівської землі. У спеціальній літературі поширена думка, що її сплюндрував галицький князь Данило Романович. Свого часу першими цю версію запропонували дослідники Н. Молчанівський⁵⁰ та С. Соловійов⁵¹. П. Раппопорт зайняв іншу позицію. Він вважає, що перед тим як спалити болохівські міста їхнє населення Данило Галицький вивів у свої вогнища або у вогнища васалів⁵².

З такою версією навряд чи можна погодитися. Автор, зокрема, дуже сумнівається в тому, що походи Данила Галицького у 1241 р. мали для болохівців тотальні катастрофічні наслідки. Підстави для сумнівів подає, насамперед, літописна стаття Лягівського списку за 1241 р., яка відображає реальний стан болохівських поселень у час міжособної війни Данила Романовича з галицькими боярами. Нагадаємо її зміст в редакції 1962 р.:

6749 “Въ тѣхъ ꙗко. ѿ Ростислава, собрата князя Болоховьскаго, и встанокъ Галичанъ, приде ко Бакотѣ. Коурилови же соушоу печатнику, тогда въ Бакотѣ послану Даниломъ княземъ и Василкомъ исписати грабительства нечѣвѣхъ бояръ оутиши землю. бившимъ же сѧ имъ оу вратѣ. Стоупивсѧ хотѣше премоувити его словесы многими. Коуриль же вѣвѣща емоу, се ли твори возмездье оуема своима, воз добродѣанье, не помниши ли сѧ, ꙗко король Оугорьскыи изгналь тѧ бѣ и землѣ сѧ вѣмъ ти, како тѧ восприаста вѣгна моѧ, оуѧ твоѧ, вѣчѧ ти во величи чѣи держаста, и Киевъ вѣвѣчѧста тобѣ Лоуческъ вѣдѧста, и мѣрѣ твою и состроу свою изъ гароу славлю роукоу, изѧста и вѣчу ти вѣдѧста, инеми словесы моудрыми глѧста емоу много.

Ці, 180 видѣв же не послуоша его, изииде на нь со пѣшци, вѣнь же оувѣдѣвъ то понде прочь, вѣнь же моудростью и крѣпностью оудержа Бакоту Ростислав же изииде за Днѣпръ.

л. 267 слышавъ же Даниль прихоще Ростиславль, со князи Болоховьскими, на Бакоту, абѣе оустремисѧ на нѣ, грады ихъ вѣгневи предасть, и греблѧ ихъ, раскопа. Василько же князь, встѧль бѣ, стеречи землѣ ѿ Литвы, послѧль бѣше вое свое со братомъ, Даниль же возьма плѣнь много вратисѧ, и пойма грады ихъ. Де-

ревичъ Гоубинъ, и Кобоудъ. Коудинъ городѣць. Божьскыи Дадьковъ, приде же Коуриль печатникъ князя Данила, со треими тысящами плѣшець, и трими сты коньникъ, и вѣдѧсть имъ взѧти Дадьковъ гра. Стоуда же плѣнивъ землю Болоховьскоу, и пожегъ встѧвили бо ихъ Татарове, да имъ вѣрють пшеницоу и просѧ. Даниль же на плѣ болшоуу враждоу, ꙗко ѿ Тотаръ болшоуу надеждоу имѣахоу. Князь же ихъ изѧ ѿ роукоу, Болеславлю князѧ Мазовьскаго, рекшоу Болеславоу, почто соутъ вошли во землю мою, ꙗко не вѣдѧ имъ рекы, и не соутъ вои твои, но соутъ, всобнии князи, и хотѣше разьграбити е, вни же вѣвѣщашасѧ работѣ быти, внемъ же молѧщимсѧ. Даниль же и Василько, занѣ хоти с ними брань створити, Василько же ехавъ оубѣди и рекше оумоли и, и дасть емоу дары многи, на избавление ихъ, вѣньм же вѣдианоу не помѧщи добродѣанья, Бѣ возмездье⁵³.

Як бачимо, літописне речення “грады ихъ вѣгневи предасть, и греблѧ ихъ, раскопа”, на яке посилаються історики – прихильники версії спалення Болохівської землі Данилом Галицьким, – розкриває зміст контрзаходів, учинених галицьким князем у дорозі проти об’єднаної військової опозиції, яка діяла на Дністрі, в районі адміністративного центру Бакоти. Причому літописець не вказує ані назви населених пунктів, ані де це сталося. З цього приводу дослідники можуть робити лише припущення.

Далі стаття повідомляє, що Данило Галицький, отримавши здохич велику, вернувся “... и пойма грады ихъ. Деревичъ Гоубинъ, и Кобоудъ. Коудинъ городѣць. Божьскыи Дадьковъ”⁵⁴. Тобто, вжиті літописцем дієслово “взяв” означає, на нашу думку, що міста ці галицьким князем були захоплені, або завойовані. Відомий мовознавець Леонід Махновець, який переклав на сучасну українську мову Іпатівський літопис, у численних текстологічних додатках дієслово “взяв” вживає на означення “пограбував”⁵⁵.

Отже, літописна стаття 1241 р. не може служити надійним аргументом на користь версії, запропонованої Н. Молчанівським. Проти таких висновків застерігає і літописна стаття 1257 р. Вона показує, що похід Данила Галицького 1241 р. не мав для болохівців тотальних катастрофічних наслідків, оскільки по 16 роках пізніше у болохівському регіоні галицькому князеві знову дозволялося застосовувати силові дії. Тому у процесі реконструкції історичної долі Болохівської землі особливого значення набуває контекст археологічних фактів. Вони, зокрема, показали, що однією з найголовніших причин загибелі болохівського населення стало нашествя монголо-татарських військ у XIII ст. У долум і зарганьничкої війни частина болохівських центрів та їхнє населення загинули у 1241 р., а частина у час бойових акцій, здійснених татарськими воєводами Куремсою і Бурундаєм у 60-х рр. XIII ст. Про це свідчать згарича на місці колишніх болохівських літописних міст Городця, Божьська, Гнійниці і Болохова, під якими навічно непохова-

ними залишилися кістяки цивільного населення і воїнів, а також масово покинуті ремісничі інструменти, побутові, господарські речі і, навіть, коштовності. Рештки загиблих і багатий речовий матеріал простежено також і на городищі болохівського м. Губина, але до закінчення археологічних досліджень, які проводяться там з 1997 р. остаточні висновки щодо історичної долі губинців робити зараз доречно.

Не може бути найменшого сумніву в тому, що походи Данила Галицького не супроводжувались бойовими діями. У ході їх населення та окремі болохівські пункти постраждали, але не на стільки масово і по-азіатськи жорстоко, щоб жертв міжусобної війни не поховати. І це, на думку автора, є суттєвим аргументом проти версії, що болохівські центри і населення знищили свої – давні українці. Свої погляди автор виклав у ряді праць. Серед них певне місце займає монографія автора «Скарби Болохівської землі»¹⁶ (2001), в якій узагальнено результати багаторічних археологічних досліджень пам'яток Болохівської землі з залученням літописних джерел, лінгвістичних, топонімічних матеріалів. Попри те, що основним завданням праці було висвітлення матеріалів болохівських речових скарбів XII–XIII ст., у ній відображено також питання, присвячені класифікації болохівських поселень, топографії окремих міських центрів, їхній історії та історії Болохівської землі в цілому. На особливу увагу заслуговує характеристика та узагальнення матеріалів речових скарбів, які покладено в основу вирішення проблем щодо локалізації м. Болохова. походження населення, болохівських князів тощо...

Отже, історіографічний огляд окремих проблем з історії Болохівської землі віддзеркалює ті складнощі, які мають місце в історіографії з болохівської тематики. Він достатньо переконливо показав також, що принаймні два питання з обійми означених проблем – локалізації м. Кобуть, історична доля болохівських міст і населення – ще далекі від повного розв'язання. Автор вважає, що їх остаточно вирішать лише при умові, коли буде здійснено широкомасштабні археологічні розкопки літописних міст Губина, Дядькова, Деревича і Кулина, – міст, які відіграли доленосу роль в історико-культурному житті Болохівської автономії.

¹ Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – С. 62–129.

² Батюшков П. Н. Подолья. Историческое описание. – СПб., 1891. – С. 19–21; Волинь. – СПб., 1888. – С. 44, 46–47.

³ Батарович Л. Историческое значение городищ и известия о городищах и курганах, существующих в Подольской губернии // Воляньские губернские ведомости. – Житомир, 1880. – № 89, 93.

⁴ Турчанин А. Хрестоматия по истории Западной России. – Вильна, 1892. – С. 19.

⁵ Антонович В. Б. Археологическая карта Волинь // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901.

⁶ Сицинский Ю. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901.

⁷ Винокур І. С., Гуменюк С. К. Археологічні пам'ятки Хмельниччини. – Кам'янець-Подільський, 1965. – С. 85.

⁸ Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1970. – С. 174.

⁹ Полное соорание русских летописей (далее ПСРЛ). – Т. 2. – М., 1962. – С. 566.

¹⁰ Літопис Руський. За Іпатівським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 399.

¹¹ Якубовський В. І. Пошуки мертвого міста // Жовтень. – № 12. – Л., 1972. – С. 99–106.

¹² Він же. Основні центри Болохівської землі // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного пед. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1 (3). – С. 20–29.

¹³ Винокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. – К.; О., 1895. – С. 107. – Рис. 30.

¹⁴ Український Рядянський Енциклопедичний Словник в трьох томах. – Т. 1. – К., 1986. – С. 435.

¹⁵ Асеев Ю. Е. Мистецтво Київської Русі. – К., 1989. – С. 8, 9.

¹⁶ Затов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и черниговском княжестве в татарское время. – Санкт-Петербург, 1892. – С. 165.

¹⁷ Дашкевич М. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. – С. 86.

¹⁸ Грушевський М. С. К вопросу о Болохове // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 10.

¹⁹ Липко С. А. Де був давній Болохів // УДЖ. – К., 1971. – № 4. – С. 99–104; Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі. – С. 171.

²⁰ Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота: Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 276–277.

²¹ Терещук К. І. Вказана праця. – С. 171.

²² Каргер М. К. Древнерусский город Изяслав в свете археологических исследований 1957–1964 гг. // Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1961 г. – М., 1962; Древнерусский город Изяслав в свете археологических исследований 1957–1964 гг. // Тезисы докладов советской делегации на Первом Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. – М., 1965; Пескова А. А. Древнерусский город Изяслав // Автореферат диссерт. на соискание науч. степени канд. ист. наук. – Л., 1988.

²³ Нікітенко М. Де. ким і коли був заснований Изяслав // Південно-Східна Волинь: Наук.-краєзн. альманах. – Вип. І. – Хмельницький, 1995. – С. 21–24; Винокур І. С., Демідко С. Ю., Журко О. І. Археологічні дослідження влітку 1994 р. // Велика Волинь: Минуле і сучасне. Матеріали міжнар. конференції. – Хмельницький, 1994. – С. 13–15; Винокур І., Журко О., Демідко С. Волинський Изяслав – перлина на Горині: Нові археологічні дослідження // Південно-Східна Волинь. Наук.-краєзн. альманах. – Вип. І. – Хмельницький, 1995. – С. 25–31.

²⁴ Якубовський В. І. Основні центри Болохівської землі // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1 (3). – С. 15–18; Західноєвропейські пам'ятки в матеріалах Болохівського городища поблизу м. Шепетівки // Там само. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т. 4 (6). – С. 108–111.

- ²² Якубовський В. І. Західноєвропейські пам'ятки в матеріалах болохівського городища поблизу м. Шенетівки. – С. 109–110.
- ²³ Він же. Основні центри Болохівської землі. – С. 19.
- ²⁴ Якубовський В. І. Західноєвропейські пам'ятки... – С. 111.
- ²⁵ Терещук К. І. Вказана праця. – С. 173.
- ²⁶ Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 15–16.
- ²⁷ Дашкевич Н. П. Вказана праця. – С. 59–60; Каманин І. К вопросу о князстве до Богдана Хмельницкого. – К., 1894. – С. 1–14; Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1456 г. – К., 1885. – С. 115.
- ²⁸ Петрушевич А. С. Дополнение к сводной Галицко-Русской летописи с 1600 по 1700 год. – Л., 1891. – С. 325–326.
- ²⁹ Линиченко І. А. Риси з історії станів у Південно-Західній Русі XIV–XV ст. – М., 1894. – С. 170.
- ³⁰ Spinei Viktor. In formatile istorice despre populata romaneasca de la est de Carpati in secolele XI–XIV // In Anuarul Institutului de Istorie si Arheologie "A. D. Xenopol". – 1977. – XIV. – S. 3–4.
- ³¹ Дашкевич Н. П. Последнее мнение о происхождении населения и князей Болоховской земли // Чтение в историческом обществе Нестора-Летописца. Книга В. – К., 1899. – С. 146.
- ³² Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X–перша половина XIV ст.). К.: Наук. думка, 1982. – С. 3; Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород, 1969.
- ³³ Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі. – С. 24.
- ³⁴ Любовський М. Начальная история малорусского князства. К вопросу о князстве до Богдана Хмельницкого И. Каманина. – Журнал Министерства просвещения. – 1895. – № 7. – С. 217–244; Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому синодику и Черниговскому князю в татарское время. – СПб., 1892. – С. 157–162.
- ³⁵ Мауродин В. В. Некоторые моменты разложения родового строя на территории Древней Руси // Ученые записки Ленинградского государственного университета им. А. Н. Герцена. – Ленинград, 1939. – Т. 19.
- ³⁶ ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – С. 775.
- ³⁷ Якубовський В. І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької обл. // Археологія. – К., 1975. – № 16. – С. 101–102.
- ³⁸ Він же. Болохівська земля: Історія і культура // Наук. краєзн. альманах Дяковкрай: Південно-Східна Волинь. – Хмельницький, 1995. – Вип. 1. – С. 36; Він же. Божеське місто Болохівської держави // Хмельниччина: Роки становлення та поступу. – Хмельницький: Доля, 1997. – С. 215–216.
- ³⁹ Він же. Скарби Болохівської землі. – С. 27–28; Рис. 47, 67.
- ⁴⁰ Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький; Стара Синава; Любар, 2000. – 136 с.
- ⁴¹ Болдур О. История Транснистрии. К годовщине вступления румынских войск в Одессу. – О., 1942. – С. 5, 12–13.
- ⁴² Журко О. Болохівська Русь: нові можливості і проблеми осягнення феномена // Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький; Стара Синава; Любар, 2000. – С. 6.
- ⁴³ Ворончук І. Інвентар Острозьких володінь 1620 р. – фундаментальне джерело з історії Болохівщини // Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький; Стара Синава; Любар, 2000. – С. 275.
- ⁴⁴ Журко О. Болохівська Русь: нові можливості і проблеми осягнення феномена. – С. 3.
- ⁴⁵ Раппопорт П. А. Военное зодчество Западно-Русских земель X–XIV вв. – Ленинград, 1967. – С. 72–74.
- ⁴⁶ Журко О. Болохівська Русь... – С. 7.
- ⁴⁷ Молчановский Н. Очерки известий о Подольской земле до 1456 г. – К., 1885. – С. 116.
- ⁴⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – М., 1960. – Т. 3–4. – С. 154.
- ⁴⁹ Раппопорт П. А. Города Болоховской земли // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1955. – Вып. 57. – С. 59.
- ⁵⁰ ПСРЛ Ипатьевская летопись. – Т. 2. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – С. 791–792.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² Літопис Руський. За Іпатьєвським списком переказав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 208.
- ⁵³ Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 148 с.

Богдан Хиварівський, Олег Клименко

ТЕРНОПІЛЬ КРИЗЬ ПРИЗМУ ГЕРАЛЬДИКИ

Руський воєвода, краківський каштелян, великий коронний гетьман Ян Тарновський (1488–1561) закріпив над річкою Серет замок і поселення. В 1540 р. він отримав від короля Сигізмунда I старого привілей на заснування міста у Теробовлянському повіті Руського воєводства, якому надав своє ім'я "Tarnopole" ("Tarnopolie") – Тернопіль. Будова міста розпочалася буквально з пустиря ("сирого кореня"), про який в привілеї сказано "in loco deserto et occulto agro" Сопільче (Топільче), котре було слованкою розбійників. Привілей звільняв мешканців міста на 15 років від королівських податків і повинностей, а галицького військовика Якуба Бодзановського призначено дідичем війтом.

У серпні 1548 р. нове місто в знак особливих заслуг його власника дістало від короля Сигізмунда II Августа магдебурзьке право та герб, у якому повторювалася родова пляхетська відзнака Тарновських "Леліва": золоті "неповний місяць догори рогами, а над ним посередині шестикутна зірка – на синьому полі".

"Леліва" (або як її ще називали "Лелівчик") мала кілька різновидів: над зіркою прямувала срібна стріла, золотий півмісяць накладався на два блакитних крила, зірка була 6-ти і 8-ми променевою. Щит також увінчували лавиний хвіст або страусове пір'я.

На думку відомого польського геральдиста М. Гумовського, використання "Леліви" громадою Тернополя мог-